

УДК: 72.01

Михайлишин О.Л.*доктор архітектури, доцент
Національний університет водного господарства
та природокористування (м.Рівне)*

ДОЛЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ХРАМОБУДУВАННЯ ВОЛИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ У ХХ-ХХІ СТОЛІТТЯХ: КОНСТРУЮВАННЯ МОДЕЛЕЙ ПАМ'ЯТАННЯ

Анотація: римо-католицьке храмобудування міжвоєнного періоду (1921-1939) на Волині репрезентує одне з втілень національної ідеї і відображає тогочасні державотворчі процеси в Другій Польській Республіці. Впродовж II-ї пол. ХХ століття ця спадщина залишалась недооціненою. Головною причиною переважно негативного ставлення були обставини суспільно-політичного та ідеологічного змісту і, як наслідок – відсутність належної оцінки і охорони цих об'єктів зі сторони держави. У статті розглянуті три моделі ставлення до спадщини римо-католицького храмобудування в контексті конструювання колективної пам'яті суспільства у міжвоєнний, повоєнний періоди та в умовах незалежної України. Перша з них - «пригадування»-«пам'ять»-«забуття», друга - «забуття», третя - «пам'ять»-«культурний діалог». Кожна з проаналізованих моделей засвідчує визначальну роль у збереженні спадщини римо-католицького храмобудування двох компліментарних чинників – «забуття» (руйнування) і «пам'яті» (збереження, трансляції).

Ключові слова: архітектура, римо-католицький костел, пам'ять, ідентичність, Волинь.

Постановка проблеми. Збереження храмобудівної спадщини минулого залишається в Україні гострою проблемою впродовж усього періоду незалежності з 1991 року. Масив пам'яток на території держави в цілому, їх історико-мистецька цінність потребує як подальших досліджень, так і системних пам'яткоохоронних заходів. У першу чергу це стосується римо-католицьких костелів, що походять з міжвоєнного періоду (1921-1939 рр.) і розташовуються на території Західної України¹. Особливий інтерес у цьому

¹ Території Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, північної частини Тернопільської областей.

контексті являє архітектурне надбання Волині². Короткий період між Першою та Другою світовими війнами залишив тут храми, які вплинули на розвиток архітектурного образу населених пунктів регіону, змінили характер та семантику середовища, підкреслюючи включення Волині у загальнопольський контекст суспільного розвитку. Водночас, у той час реалізовувалось і комплементарне завдання – збереження і фахова охорона історично цінних римо-католицьких костелів та їх ансамблів.

Храмобудівна спадщина міжвоєнної доби регіону є особливо важливою і показовою, зважаючи на ряд обставин. По-перше, специфічними були суспільні умови її формування і наступного функціонування впродовж ХХ – поч. ХХІ ст.. Ця архітектура створювалась на «зламі епох» і за неповні сто років свого існування пережила ще два соціокультурні «злами» – повоєнний радянський період та період становлення української державності, що відобразилось на інтерпретації спадщини на кожному з етапів. По-друге, римо-католицькі храми унаочнювали політику державотворення в мультинаціональній Другій Речі Посполитій та специфіку її поширення на Волині, у першу чергу, через політику у духовній сфері (підкреслення спадкоємності духовних цінностей титульного етносу і їх екстраполяцію на місцевий соціум).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна констатувати, що впродовж попередніх десятиліть спадщина римо-католицького храмобудування Волині міжвоєнного двадцятиліття залишалася недооціненою. Причинами недостатньої уваги або навіть її ігнорування зі сторони українських вчених та держави були не тільки порівняно незначна «часова віддаль» від епохи, з якою ідентифікуються пам'ятки та фрагментарність попередніх наукових досліджень, важкодоступність частини першоджерел для опрацювання й аналізу, але й обставини ідеолого-політичного та соціокультурного змісту. Проблемаам конструювання колективної, історичної, культурної пам'яті в соціумі присвячено концептуальні праці зарубіжних і вітчизняних вчених П.Нора [1], А.Васильєва [2], Л.Нагорної [29] та ін. Окремі аспекти трансляції ідеологічних та соціокультурних смислів в урбанізованому середовищі розглянуті у роботах Є.Сарапіної [7] та Ю.Зерній [30] та ін.

Формулювання цілей статті. Окреслення *критеріїв* відбору та надання об'єктам римо-католицького храмобудування статусу спадщини (або відмови від визнання такого статусу) – тобто конструювання *моделей* їх сприйняття та існування на різних історичних етапах впродовж ХХ – початку ХХІ ст. – **мета**

² Тут Волинь розглядається як регіон, розташований в адміністративно-територіальних межах Волинського воєводства та південної частини Поліського воєводства Другої Речі Посполитої.

даного дослідження. Для її досягнення доцільно розглянути долю римо-католицьких храмів Волині, створених у міжвоєнну добу, а також особливості та цілі відновлення у 1920-30-х роках багатьох костелів, збудованих в регіоні у попередні століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Модель І. «Пригадування» - «Пам'ять» - «Забуття» (1921-1939 рр.).

Основною причиною «розквіту пам'яті» впродовж 1920-30-х рр. стала деколонізація Польщі і вихід з-під впливу Російської та Німецької імперій, що розділяли її народ і територію. Реконструювання минулого було чи не головним інструментом легітимізації польської державності, базисом для побудови майбутнього, складовою утвердження національно-громадянської ідентичності. Подібний підхід, як зазначає французький історик П.Нора, диктував, «щоб необхідно втримати з минулого для підготовки майбутнього; саме в цьому вбачався сенс сьогодення» [1].

Перед державою постало завдання реконструкції колективної пам'яті³ соціальних спільнот (тут – етнічних/релігійних), які населяли державу. Зусилля спрямовувалась на формування нового соціокультурного простору і втілення нової парадигми «пам'яті-забуття». Фундатор сучасних студій колективної пам'яті французький соціолог М.Хальбвакс зазначав, що в колективній пам'яті події минулого повинні вибудовуватись і інтерпретуватись так, щоб члени соціальної спільноти впізнавали себе на кожному етапі історії, відчували те чи інше минуле як «своє». Для цього історичні факти повинні входити в культурну пам'ять⁴ групи, вибудовуватись відповідно до принципів історичної спадковості, континуальності. Для цього можуть використовуватись різні наративні стратегії: апеляції до незмінних місць, просторів, матеріальних об'єктів, пам'ятників і реліквій, зв'язок з якими проголошується для даної групи природним, нерозривним і таким, який необхідно підтримувати і відновлювати. Історія країни повинна складатися так, щоб у ній не було перерв, щоб це була «та ж країна», «той самий народ» на різних історичних етапах [2, с.64]. Як відомо, Друга Річ Посполита успадкували характерну для попередніх історичних періодів неоднорідність етнічної структури населення, де меншини

³ *Колективна пам'ять* (за М.Хальбваксом), що формується штучно, під чийсь групові інтереси, неминує супроводиться руйнуванням історичної пам'яті, бо витісняє з неї цілі пласти історії, які не узгоджуються із пануючими у даному суспільстві стереотипами [25, с.82]. *Історична пам'ять*, за Л.Нагорною, зазвичай розглядається як сукупність різноманітних (донаукових, наукових, квазі-наукових та інших) знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле [25, с.62-63].

⁴ *Культурна пам'ять* трактується як особлива символічна форма передачі культурних смислів за допомогою знаків і символів [25, с.62-63].

складали близько 40% усього населення [3, с.125]. У Волинському воєводстві кількісна перевага непольського населення була більш ніж очевидною – 83.2%. Статистичні дані свідчать, що у 1921 р. поляки – як представники титульного етносу – були другою за чисельністю етнічною групою (16.8%) після українців (68.4%) Третє місце посідали євреї – 10.5%, німців налічувалось – 1.7%, білорусів – 0.1% [4, с.358, 382]. Міста Волині часів Другої Речі Посполитої також були багатонаціональними (57% мешканців - євреї, 22% - українці, 16% - поляки, 3% - росіяни, 1% - німці, 1% - чехи [5, с.75]). Волинське село залишалось заповідником української етнічної самобутності: у 1921 р. 76.2% селян були етнічними українцями [6, с.79], а основним критерієм їх національної самоідентифікації була релігія.

Як і наприкінці XVIII ст., після входження до складу Росії частини території Першої Речі Посполитої, на початку 1920-х рр., після політично-територіальної реінтеграції земель до складу Другої Речі Посполитої (в тому числі, Волині), відбувались активні процеси руйнування існуючих ціннісних орієнтирів і формування нової системи цінностей під впливом державної ідеології, закріплення їх у свідомості усіх громадян, незалежно від етнічного походження.

Культурний розрив, що утворився між сучасністю і минулим в свідомості представників титульного етносу Другої Речі Посполитої – поляків – і окремих етносів в її складі, на початку XX ст. необхідно було долати шляхом пошуку історичних зв'язків з попередніми епохами. І поки формування нової системи цінностей не завершилось вираженням в усталеній формі, втіленням культурної пам'яті і матеріальним підтвердженням зв'язків з минулим ставали «залишки» або «сліди» – схожі на ще не усвідомлену мимовільну пам'ять, що поєднують пригадування і забуття [7, с.18-19]. У контексті даного дослідження такими були об'єкти архітектурної спадщини попередніх історичних епох. Складність процесу «пригадування» минулого на Волині полягала у виділенні таких універсальних за своєю семантикою пам'яток-«слідів», які б представляли не тільки індивідуальну, але й насамперед «колективну» біографію регіону. Це дозволяло б усім громадянам ідентифікувати як із сьогоденням, так і з минулим Польської держави (або окремих її регіонів): «Кожному громадянину, який любить свою країну і її минуле, повинні бути дорогими історичні пам'ятки і пам'ятки минулого, яким після різних історичних катаклізмів, а в останній період – окупантів, а також бурі всесвітньої війни, зараз у відродженій Речі Посполитій загрожує повна руїна і знищення» [8, с.61]. Окрім того, важливою передумовою створення єдиної політичної нації було конструювання спільних спогадів усіх етнічних груп: «усвідомлення спільного минулого створює відчуття єдності і солідарності у сьогоденні» [2, с.61].

Одразу зауважимо, що цієї мети так і не вдалося досягти. Однією з головних причини стала соціальна модель співжиття етнічних груп на засаді польської суспільно-культурної гегемонії, запропонована державою для Волині, де поляки перебували у виразній меншості. На противагу сформованому до 1917 р. міфу про Україну, як «законну» частину Росії, що не має власної національної ідентичності, польським аргументом у територіальній суперечці стала ідея культурно-цивілізаційного месіанства («кресова ідея Оплоту і Місії») стосовно східних територій в контексті обрання Польщею західноєвропейського шляху розвитку. У романтизуванні минулого і пафосі звеличення колишніх звияг, пропагуванні культури титульної нації чітко проглядалось прагнення до створення нової національної міфології, в якій значення кресів змінювалось з історичного на ідеологічне [9, с.39]. З точки зору побудови національної держави, подібна стратегія була цілком логічною і обґрунтованою, однак не прийнятною для більшості приєднаних східних територій, адже насправді передбачала культурну і духовну асиміляцію народів, що її населяли. Зокрема, зміна формального лідера серед національних меншин у волинському соціумі суттєво загострила проблеми міжетнічних (міжконфесійних) взаємин.

Для влади було важливо нівелювати російські впливи, що залишались на Волині достатньо сильними впродовж усього міжвоєнного періоду. Ця проблема набула особливої гостроти в духовній сфері. «Почуття образи» за утиски і гоніння римо-католицького Костелу в Російській імперії протягом ХІХ ст. спричинило до радикалізації концепцій у сфері державної політики стосовно усіх національних менших й конфесій. Засади державотворення передбачали мононаціональну ідеологію стосовно мультинаціонального населення, а основою державної єдності мала стати єдність віросповідна. Тобто, державні органи розцінювали католицизм як націєтворчий чинник [10, с.62]. Як польська держава, так і римо-католицький Костел розпочали боротьбу за Волинь: перша мала на меті «зміцнення польськості» у всіх її виявах для інтеграції регіону в державний організм Речі Посполитої, другий прагнув повернути втрачені духовні і матеріальні позиції. Кінцевим соціально-політичним результатом мало стати обмеження територіального і духовного впливу православної Церкви, а, натомість, поширення ареалу впливу римо-католицького Костелу.

Тому, пріоритетними об'єктами нового будівництва на Волині були саме римо-католицькі костели як носії ознак національної та релігійної ідентичності. Аналогічну мету переслідував процес ревіндикації давніх храмів (зокрема, переданих у ХІХ ст. у розпорядження Російської Православної церкви), відбудова зруйнованих під час Першої світової війни, повернення як першим, так і другим первинного вигляду і функції. Тобто, рівноважним завданням була

пам'яткоохоронна діяльність, результати якої стали частиною культурного спадку Другої Речі Посполитої. До реалізації були прийняті пам'яткоохоронні концепції, які репрезентували справу відбудови пам'яток (в тому числі, оборонних комплексів, палацових ансамблів, житлової забудови і т.д.) як невід'ємну складову духовного відродження і зміцнення польської нації: «Нам загрожує духовне виродження, якщо в цей історичний момент не врятуємо нашу національну культуру і не забезпечимо основ для її майбутнього» [11, с.8-9]. Наголос на соціокультурній місії відбудови спадщини, що розглядалась як елемент системи національних цінностей, обґрунтовував саме такий шлях: відроджені об'єкти є візуалізацією індивідуальних рис національної культури і джерелом мотивів для розвитку мистецтва, одним з головних засобів історичного і національного виховання [12, с.22].

Таким чином, модель ставлення до архітектурної спадщини у міжвоєнний період можна сформулювати як «пригадування»-«пам'ять»-«забуття».

Перший елемент тріади – «пригадування» – в тогочасній польській культурі пов'язується насамперед з конструюванням концепцій «родинності» і «своєрідності», поширенням історизуючих стилістичних тенденцій в архітектурі, у тому числі, нових храмів. Реанімація національно-романтичних версій неостилів, розробка на їх основі морфологічно рафінованих напрямків («вісляно-балтійський стиль», «надвіслянський стиль») і взірців, модерна інтерпретація мотивів народної архітектури – мала виразно підкреслити часову глибинність витоків польської культури, її вкоріненість у європейську і місцеву традицію.

Як відомо, такі процеси розпочалися в Європі ще на межі XIX і XX століть, і особливо активізувались після Першої світової війни у новоутворених і відроджених державах (окрім Польщі, в Чехословаччині, Югославії, Латвії, Естонії, Угорщині, Фінляндії). Хвиля архітектурного традиціоналізму посилювала піднесено-романтичні надії народів на тривалий мир. Продовження національної теми в архітектурних формах костелів було дуже доречним на «східних кресах», і в першу чергу на Волині, як одна з головних ознак релігійної і культурної інкорпорації цих територій до складу Другої Речі Посполитої.

Тема образності нових костелів знову була актуалізована, а польські архітектори отримали нові можливості для реалізації ідей у цій галузі творчості. Однією з перших повоєнних публікацій, в якій автор ставив за мету сформулювати концептуальні засади розвитку стилістики сакральної архітектури стала стаття Б.Ольшевського «Стиль нових костелів» (1919 р.) [14]. Автор диференціював підходи до формування образу і розпланування міських і сільських мурованих храмів, не уникаючи можливості підкреслити емоційно-

семантичний зв'язок з відповідними архітектурно-стилістичними системами. Для костелів, споруджуваних у великих містах – з формами готики, у селах – з морфологією ренесансу і бароко.

На поч. 1920-х рр. на користь пріоритетності готики як найвідповіднішого стилю для католицьких храмів висловлювалися й автори інших публікацій, протиставляючи при цьому образно-емоційний вплив та символіку архітектурної стилістики храмів східної і західної гілок християнства: “Кульмінаційний пункт християнської культури, яка бачить свою мету не на землі, а в позаземних сферах, не в цьому світі, а поза ним, виразно проявляється в стрільчастих вежах готичних храмів. [...] Вона [готика – авт.], крім середньовічної скульптури, філософії і поезії найкраще передає в змістовній формі те, що відбувалось в душі середньовічного світу і людини. Світ повністю протилежний тому чисто матеріальному [“візантійському” – авт.], і відмінний від світу класичного” [15, с.439].

Зокрема, С.Шиллер – відомий польський архітектор, один з ідеологів традиціоналізму в польській архітектурі I-ї третини ХХ ст. наприкінці 1920-х рр. продовжував наполягати на пошуку саме у народному зодчестві “своєрідних” форм для повоєнного храмобудування, а в середньовічних польських святинях – “польського характеру”. Останні, на думку архітектора, мають лише формальний зв'язок з “загальноєвропейськими архітектурними стилями”, а насправді є “скаменілістю” архітектурних об'ємів дерев'яних сільських костелів, які ведуть свою архітектурну історію від польської хати [16, с.184]. Пропонуючи форми, наближені до польського бароко, у якості стилістичної основи для майбутнього національного зодчества, Шиллер наголошував на асоціативно-символічному зв'язку з величними сторінками польської історії та видатними діячами науки і культури через мову цього архітектурного стилю [16, с.186]. Органічний синтез барокових і готичних елементів в архітектурних вирішеннях давніх культових будівель, перевірений практикою віків, розглядався ним як ознака одночасної належності до європейської і польської культур, остання з яких змогла виразити свою індивідуальність у загальноприйнятих класичних формах. [16, с.186-187].

Волинські муровані костели у Рожищі, Ковелі, Костополі, Здолбуніві, Ківерцях, Радивиліві, Драньчі Польській, Кутах, Білозірці, Гориньграді, Грушвиці, Малинську, Новородчицях, Оженині, Конюхах, Маневичах, Пулемці, Римачах, Цумані складають групу об'єктів, що представляють **національно-романтичний напрям** в римо-католицькому храмобудуванні регіону 1920-30-х рр., і, водночас – представляють широку палітру течій цього напрямку, об'єднану спільною основою історизму (Табл.1.).

Таблиця 1. Національно-романтичний напрям в архітектурі костелів Волині

		
<p>Костел в Рожиці, сучасне фото</p>	<p>Костел в Ковелі, фото 1930-х рр.</p>	<p>Костел в Здолбунові, фото 2008 р.</p>
		
<p>Костел в Оженині, фото 1930-х рр.</p>	<p>Проект костелу в Радивиліві, проект 1927 р.</p>	<p>Костел в Гориньграді, фото 1930-х рр.</p>
		
<p>Костел в Новородчицях, фото 1930-х рр.</p>	<p>Костели в: а) Ківерцях (2008 р), б) Пулемці (1930-ті рр.)</p>	<p>Костел в Цумані, фото 1930-х рр.</p>

Тут не зустрічаємо «чистих» зразків необарокової, неоренесансної або неоготичної течій. Семантика образу, незалежно від стилістичної основи, щоразу була декларацією державотворчої ідеї, підкреслювала асоціативний зв'язок з національною архітектурною спадщиною. Як і дерев'яні костели в Антонівці, Гуті Степанській, Колках, Софіївці, Смізі та ін., усі храми втілювали ідею спадкоємності національної архітектури, відновлення історичної пам'яті в середовищі населених пунктів, ілюстрували зміну його культурного коду.

Політика формування колективної «пам'яті» соціумів поширювалась і через охоронні дії щодо її «візуального компоненту» - архітектурних пам'яток. Інвентаризація храмів, збудованих переважно за часів Першої Речі Посполитої, була одним з основних напрямів роботи служб окружних консерваторів і відділів мистецтв при воєводських управліннях, архітектурного факультету Варшавської політехніки, Товариства охорони пам'яток минулого (ТОнЗР) у Варшаві. Накопичений масив фіксаційних матеріалів (фотографій, обмірних креслень) сам собою являв елемент пам'яті – об'єктний зріз «храмобудівного шару», – демонстрував стилістичну палітру, підтверджував архітектурно-мистецьку якість, масштабність спадщини, а для багатьох будівель засвідчував потребу відновлення. У листуванні між єпископом Луцько-Житомирської дієцезії і Міністром релігійних віросповідань у 1924 р. йшлося про костели-пам'ятки в Затурцях, Злочівці, Чарторийську, Кисилині, Мельниці на Волині, зруйновані під час воєнних дій на території польської частини дієцезії. Зазнали ушкоджень і потребували ремонту кафедральний костел в Луцьку, парафіяльні – в Боремлі, Катербурзі, Соколі, Яловичах, колегіата в Олиці [17, с.369, 388].

Костел в Боремлі, фото 1930-х рр.

Костел в Чарторийську, фото 1920-х рр.

Значна кількість давніх костелів носили на собі відбиток більш ніж столітнього російського панування. Загальновідомими є численні їх реконструкції в «російському» стилі, здійснювані протягом ХІХ ст. Польська влада розпочала боротьбу з ознаками колишнього колоніального статусу та

іноземної присутності на власних теренах шляхом відновлення об'ємної структури і морфології фасадів – завершень, архітектурного оздоблення, нехарактерних перебудов. Тому, можна говорити про очевидність двоєдиного процесу «пам'яті-забуття» - ідеологічно вмотивованої реконструкції та реставрації – як засобу стирання культурної пам'яті через руйнування «обличчя» попередньої епохи. Дії, що одночасно спрямовувались на нищення і відновлення матеріальних структур, допомагали вилучити з колективної пам'яті події і явища минулого.

Знесення цибулястих куполів і маківок стало першочерговим заходом при відновленні давніх форм сакральних будівель. У цьому контексті набувала актуальності реконструкція завершень башт давніх костелів. «Взірцем для відбудови веж і сигнатурок повинні бути такі різноманітні в деталях і такі цілісні з огляду на загальний характер барокові шоломи: куполоподібні і грушовидні, що, як і цибулини на візантійських православних церквах та московських соборах, стали символом наших польських костелів» [20, с.108]. Однією з перших акцій усунення «російських» нашарувань стала реставрація по-кармелітського костелу у Вишнівці (поч. XVIII ст.) у 1927 р. [18, с.48]. Тоді ж в процесі відбудови частини монастирського саду колишнього кляштору єзуїтів у Кременці була реконструйована прибудова часів Російської імперії до монастирського корпусу [19, с.300]. Було повернуто автентичні форми завершенням башт по-єзуїтського костелу у Володимирі [21, с.253], костелу у Боремлі (кінець XVIII ст.), усунуті перебудови російського періоду костелу в Новому Загоріві (поч. XVIII ст.), Мельниці (сер. XVIII ст.), Успенського собору в Почаївській Лаврі [22, с.225].

У цьому контексті варто окремо згадати реконструкцію одного з найдавніших храмів міста Дубно – колишнього костелу бернардинців. Ця велична будівля за час свого існування протягом I-ї пол. XVII – поч. XX ст. декілька разів реставрувалась і перебудовувалась. Останній раз – у II-й пол. XIX ст., коли костел був перетворений на православну церкву і набув відповідних стилістичних рис. У міжвоєнний період – у 1937 р. – за проектом архітектора Р.Гюртлера було відновлено шоломовидне покриття вежі храму – доміанти у панорамі міста [22, с.225].

Бернардинський костел в Дубно до і після реконструкції покриття вежі,
фото 1920-х і 1980-х рр. відповідно

Незважаючи на зусилля польської влади у пам'яткоохоронній галузі, багато завдань залишились не вирішеними. Волинський консерватор З.Ревський констатував відсутність «достатнього розуміння утримування пам'яток для польської культури і науки, а також для інтересів польської держави» у волинському соціумі [22, с.227]. На Волині, на відміну від питомих польських теренів Речі Посполитої, не було і не могло бути емоційного ставлення населення до пам'яток як до органічної частини національної історії і «свого» минулого. По-перше, більшість населення так і не ідентифікувала себе з архітектурною спадщиною ні в релігійному, ні в соціокультурному контекстах. По-друге, таке сприйняття спадщини було поширеним на Волині тільки в колі польської інтелігенції, яка складала мізерний відсоток відносно усіх інших суспільних верств і мала лише ілюзорний та короточасний зв'язок з цими землями.

Кардинальна зміна суспільно-політичного контексту на Волині у 1939 р. і після звільнення регіону від німецької окупації у 1944 р. вже у складі Радянської України детермінувала зміну соціокультурної парадигми і ставлення до об'єктів, що постали у міжвоєнний період.

Модель 2. «Забуття» (1944-1991 рр.)

У повоєнний період модель дії щодо всієї архітектурної спадщини Волині міжвоєнного періоду, в тому числі, римо-католицького храмубудування можна охарактеризувати терміном «забуття». Очевидним є ряд об'єктивних та суб'єктивних обставин, що зумовили «запуск» такого механізму. Перша з них – зміна етноранціональної структури населення впродовж 1939-1940-х рр. Статистичні дані свідчать, що під час Другої світової війни чисельність польського населення в регіоні, яке в абсолютній більшості сповідувало римо-католицизм, внаслідок депортацій і воєнних дій зменшилась з 327,9 тис.чол. у 1939 р. до близько 105 тис.чол. станом на 1 вересня 1944 р. [23]. Процес асиміляції меншини і її «радянізації» тривав аж до розпаду СРСР у 1991 р.

Різно негативне ставлення до об'єктів культового призначення було продемонстроване у 1943 р., коли у ході політичного україно-польського протистояння відбулось масове знищення дерев'яних костелів – символів та ідентифікаторів етнічної структури населення регіону, «нагадувань» про «польський» період в його історії. Проте, навіть збережені храми перестали виконувати свою функцію, зважаючи на другу обставину – зміну державної ідеологічної парадигми після 1939 р. Нове державне підпорядкування Волині – у складі Радянської України – визначило долю сакральної спадщини на подальші п'ятдесят років. Усі костели під різними приводами (недостатня кількість парафіян, відсутність у населених пунктах об'єктів культурно-просвітницького призначення, невідповідність соціалістичній ідеології боротьби з релігією) були замкнені.

Відсутність або розпорошеність польської меншини, значною мірою – деморалізація тих, хто залишився, дозволило владі вільно, без загрози соціальних збурень і конфронтації, поводитись з будівлями храмів в контексті їх пристосування для інших потреб. Так, зокрема, у 1946-48 р. за рішенням органів обласного самоврядування, костели у Клесові, Олександрії, Млинові (XVIII ст.), Радивиліві, Грушвиці, Шпанові, Цумані, Римачах були пристосовані під клуби, в Оженині – під клуб та бібліотеку, в Костополі – під міський театр, у Рівному – під склад військового гарнізону, фільмобазу, фільморемонтну майстерню (згодом тут розмістили військово-спортивний зал гарнізону), в Сарнах – під Дім Червоної Армії [24, с.22-91, 177]. Щодо останнього об'єкту, то окремо була висловлена думка про відсутність історичної цінності будівлі [25, с.117].

Останній з названих аргументів міг стосуватись кожного з перелічених храмів. Заперечення значення цих будівель як спадщини в широкому сенсі поняття ілюструвало методи радянської ідеології, спрямовані на знищення етнокультурної ідентичності соціальних спільнот і відповідної системи духовних цінностей. В процесі повоєнного творення єдиної Радянської України населенню приєднаних західних областей⁵ нав'язувалась радянська ідея повного розриву з минулим для прискороного формування людини нового типу і соціокультурного середовища нової якості. Як відомо, здійснювалось конструювання нової колективної ідентичності спільноти – «радянського народу», супроводжуване руйнуванням етнічної пам'яті усіх соціальних груп і індивідуальної пам'яті їх членів – відбувалось примусове забування минулого.

⁵ Волинська, Львівська, Рівненська, Станіславівська (тепер – Івано-Франківська), Тернопільська область.

Як зазначає Л.Нагорна, «у справі «ампутації» й перекодування природного відчуття минулого радянський режим досяг небачених висот... сурогатна історія радянського часу не мала нічого спільного з особистим історичним досвідом індивідів» [29, с.24].

У нашому випадку стирання пам'яті про сакральну функцію храмів детермінувало необхідність її заміщення не менш потужною за своїм впливом на свідомість і внутрішній світ кожного громадянина. Тому, у семантиці абсолютної більшості об'єктів не відбулось змін: клуб/театр/бібліотека мав стати новим храмом для нової соціокультурної спільноти, центром її ідентифікації, осередком зміцнення, підтримки нової ідеологічної системи, ретрансляції у соціум нових суспільних цінностей. Як і в часи Російської імперії, радянська влада здійснювала перебудову деяких католицьких храмів: у деяких були демонтовані башти (Цумань) або шпилі (Рівне, костел св.Антонія, кінець ХІХ ст.) - морфологічні ознаки світоглядно «чужих» об'єктів.

Костел Св.Антонія в Рівному, фото 1970-ті рр.

Костел в Радивиліві, фото 1980-ті рр.

Інтер'єр костелу в Сарнах, фото 1970-80-ті рр.

Водночас, підкреслено утилітарна функціональна трансформація храмів (розташування складів у костелах в Рожищі, Маневичах) або відверто несумісна з первинним призначенням (спортивні зали в костелах Рівного та Радивилова) засвідчувала ідеологічно обґрунтовану неможливість інтеграції будівель у контекст нових суспільних умов, і зумовила свідоме обривання спадкоємності соціокультурної традиції. Водночас, офіційна пропаганда по обидва боки радянсько-польського кордону найрішучішим чином усувала будь-які згадки про старі міжнаціональні суперечності (одним з символів яких були римо-католицькі храми – авт.), як такі, що були породжені «експлуаторськими класами» [26, с.14]

Абстрагуючись від ідеологічно-політичних чинників ігнорування римо-католицької храмовбудівної спадщини міжвоєнного періоду на Волині, можна констатувати, що одним з основних аргументів на користь її «витіснення» на маргіналії, була констатація низької архітектурно-художньої якості об'єктів.

Стилістичні вирішення костелів, що збереглися переважно у невеликих містах і містечках, представляли, як вже говорилось вище, польську національно-романтичну традицію або зразки композиційно-морфологічних інтерпретацій архітектури польського авангарду початку 1930-х рр. Ні перші, ні другі не мали сутнісного чи формального зв'язку з радянським повоєнним будівництвом, світоглядними ідеалами і абсолютно не корелювали з особливостями архітектури радянського соцреалізму.

Влада прагнула не помічати спадщину, створену на Волині у міжвоєнну добу. Про міжвоєнну історію краю, обставини появи костелів у 1920-30-х рр. ніхто не згадував; про якість цієї архітектури говорили максимально нейтрально, констатуючи очевидні для фахівців архітектурно-планувальні, стилістичні, морфологічні характеристики об'єктів. Про це свідчать історичні довідки храмів, інвентаризованих в середині 1980-х рр. Наприклад, типова інформація про архітектурно-стилістичні особливості костелів мала таке наповнення: «Будівля колишнього костелу селі Римачі (Волинська обл. – авт.) за свідченнями старожилів була зведена на початку 1920-х рр. і є стилізованим повторенням давнього різновиду костелів з трансептом. В той же час в інтерпретації окремих деталей споруди (вхідного порталу, численних ніш і віконних прорізів, декоративних пілястр і горизонтальних карнизів) чітко простежуються стилістичні ознаки конструктивістської архітектури 20-30-х рр. ХХ ст. Поєднання в одній споруді настільки різних за періодом походження художніх концепцій є відносно рідкісним, чим і обумовлюється певна архітектурна цінність костелу» [27].

Наступний історичний злам – здобуття Україною незалежності у 1991 р. зумовив зміну державної ідеології і перегляд сформованих за радянських часів стереотипів, в тому числі, щодо цінності культурної спадщини міжвоєнного періоду.

Модель 3. «Пам'ять» - «Культурний діалог» (1991 р. - сьогодні)

Модель ставлення до сакральної спадщини Волині на сьогоднішньому етапі знімає характерне для попередніх періодів протистояння пам'яті і забуття. Започаткування активного, усвідомленого культурного діалогу між Україною та Польщею відбулося на межі 1980-90-х рр. - в період становлення незалежних держав у Центрально-Східній Європі. Сприятлива політична ситуація 1990-2000-х рр., спільні сторінки історії зумовили підйом зацікавлення до тих подій і явищ, що були ніби викреслені з суспільної пам'яті. У «Спільній заяві Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» (21 травня 1997 р.) підкреслювалась потреба «пам'ятати про минуле, але думати про майбутнє» [28].

У нових геополітичних умовах для обох держав особливої актуальності набув пошук культурної ідентичності, в першу чергу, через реконструкцію історичної і культурної пам'яті. Необхідність збереження цієї пам'яті є однаково суттєвою для окремого громадянина, етнічної групи, держав в цілому. Активність в царині взаємної охорони культурної спадщини дає можливість не тільки ознайомлення з національним надбанням країни-сусіда, але й передусім формування поваги до нього.

Зокрема, ознаками ідентифікації соціокультурних/етнічних спільнот в культурному контексті незалежної України і визнання їх внеску в культуру нашої держави стало включення у 1992 р. частини спадщини міжвоєнного періоду до Державного реєстру нерухомих пам'яток. На Волині була визнана історико-архітектурна цінність мурованих римо-католицьких костелів у Здолбунові, Рожищі, Маневичах, Сарнах, Цумані⁶, збудованих у 1920-30-х рр. Актуалізація храмової спадщини відбулась й через передання багатьох будівель храмів релігійним громадам для функціонування за прямим призначенням (разом з названими вище, костели в Рівному, Римачах, Ківерцях). Обидва шляхи, спрямовані на збереження колективної та індивідуальної історичної пам'яті української нації, демонструють розуміння того, що загальнонаціональна історична пам'ять в українському контексті не може дорівнювати етнічній. Самі ж храми залишаються «імплантами пам'яті» в середовищі, завдяки яким здійснювалася і здійснюється трансляція культурного коду регіону, підкреслюється культура місцевого соціуму, «маркується» причетність храмової спадщини Волині до європейського культурного надбання ХХ століття.

Локальним випадком у цьому процесі є трансконфесійна – не тільки сутнісна але й морфологічна – адаптація міжвоєнних костелів і перетворення їх на православні церкви в умовах сучасної України. Стирання слідів присутності національних меншин в історичному і культурному просторі регіону шляхом кардинальної зміни стилістики храмів засвідчують вкоріненість суспільно-історичних стереотипів у свідомості деяких соціальних груп і використання апробованих у минулому методів боротьби з елементами «чужої» ідентичності. Прикладом є здійснювана реконструкція колишнього костелу в Радивиліві. Передбачений проектом розвиток композиції завершень, кардинально змінює силует будівлі, що дозволяє ідентифікувати її як православний храм. Передбачена й абсолютно інша система архітектурного декорування:

⁶ Включений до Державного реєстру у 1998 р.

раціоналістично трактовані неороманські елементи приховуються за новим оздобленням, що імітує систему класицистичного і барокового декору.

Цей факт ще раз підтверджує необхідність пошуку оптимального балансу, який би, з одного боку, «унеможливив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, сприяв би уникненню її етнічної ексклюзивності, усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів різних культур» [30:42]. Важливим є вироблення концептуальних основ інтеграції культурного простору, «мобілізацію культурного потенціалу соціуму на формування колективного «ми» - групових ідентичностей, позбавлених негативістського забарвлення, налаштованих на діалог і співпрацю» [29, с.314].

Висновки. Кожна з проаналізованих моделей засвідчує визначальну роль у збереженні спадщини римо-католицького храмобудування на Волині двох компліментарних чинників – «забуття» (руйнування) і «пам'яті» (збереження, трансляції). Як і в культурі в цілому, взаємодія пам'яті і забуття у кожній з моделей залежала від панівної у даний історичний момент ідеологічної парадигми. Практика руйнування системи цінностей, відповідних їй пам'яток супроводжувалась в регіоні семантичною інтерпретацією збережених об'єктів, їх актуалізацією через іншу функцію та певний архітектурний образ, або повним забуттям. Сьогодні найбільш прийнятною моделлю, що відображає європейські тенденції, є концепція культурного діалогу, орієнтація на полікультурність і повагу до інакшості. Дієвим інструментом розуміння та імплементації цієї концепції є збереження пам'яток архітектури минулого, всестороння інтеграція їх в суспільне буття регіону і держави.

Література

1. Нора П. Всемирное торжество памяти / П.Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. -№2-3 (40-41). <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>
2. Васильев А. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А.Васильев // Фундаментальные проблемы культурологии: Сб. ст. по материалам конгресса / Отв. ред. Д.Л. Спивак. - М.: Новый хронограф: Эйдос. - Т.6: Культурное наследие: От прошлого к будущему. – 2009. - С. 56-68.
3. Zieliński H. Historia Polski 1914-1939 / H.Zieliński // Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 427 s.
4. Historia Polski w liczbach: w 2 t. – Т.1. – Państwo. Społeczeństwo. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. – 576 s.
5. Мędrzecki Wł. Województwo Wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych i politycznych / А.Мędrzecki // – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wyd-wo PAN, 1988. – 203 s.

6. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów / J.Tomaszewski. – W-wa: Czytelnik, 1985. – 285 s.
7. Сарапіна Є.В. Память-слід: зворотний бік політики пам'яті / Є.В.Сарапіна // Наукові записки НаУКМА: Теорія та історія культури. Т. 140. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2013. – С.16-19.
8. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), MWRiOP, sygn. 7030. Protokoły Zjazdu Rady Konserwatorów, 1919 r.
9. Ziemiński A. Miasta kresowe Polski międzywojennej: mit i rzeczywistość / A.Ziemiński // Odra. – 1984. - №4. – S.38-43.
10. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчук. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
11. Kowalski G. O naszą kulturę. Uwagi o odbudowie kraju i ratowaniu zniszczonych wojną zabytków / G.Kowalski // Kraków: nakł. autora, 1916. – 34 s.
12. Remer J. Trzydziestolecie konserwatorstwa Polskiego // Ochrona Zabytków. – 1949. - №1. – S. 20-24.
13. Milobędzki A. Zarys dziejów architektury w Polsce / A. Milobędzki. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. – 366 s.
14. Olszewski B. Styl nowych kościołów / B.Olszewski // Wianki. – 1919. - Nr 1. - S. 4; Nr 2. - S. 6–7; Nr 3. - S. 6–7.
15. Żyła Wł. Problem nowego stylu w architekturze polskiej / Wł.Żyła // Gazieta Kościelna. – 1922. - №22. – S.438-441.
16. Szyller S. Idea budowy kościołów katolickich i stosunek do niej kościołów polskich / S.Szyller // Miesięcznik Pastorski Płocki. – 1927. - Nr 7. - S.184–187.
17. AAN, MWRiOP, sygn.694. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1921-1939.
18. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф.46, оп.1, спр.3354. Піврічний і річний звіти про діяльність консерватора на території Волині за 1927-28 pp., 142 арк.
19. Siennicki J. Kronika Konserwatorska za rok 1929 i 1930 r. / J.Siennicki // Ochrona Zabytków Sztuki. - 1930/31. – Cz. 1-4. – S.270, 300-301, 350-352.
20. Dettloff P. Odbudowa i restawracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1930. Teoria i praktyka / P.Dettloff // Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s. – (ARS VERSUS ET NOVA).
21. Rewski Z. Kronika konserwatorska / Z.Rewski // BHSiK. – 1937. - №2. – S.252-253.
22. Rewski Z. Prace konserwatorskie. Województwo Wołyńskie / Z.Rewski // BHSiK. – 1938. - №2. – S.224-227.
23. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 pp. / С.Макарчук // Ї. – 2003. – Число 28. - <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/makarchuk.htm>.
24. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф.Р-204, оп.11, спр.7.
25. ДАРО, ф.Р-204, оп.11, спр.42.

26. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л.Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / голова ред. кол. Я.Ісаєвич; упорядн. М.Литвин, В.Футала.–Львів,2008. –С. 3–18.
27. Выявление и классификация зданий и сооружений Волынской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Любомльский район. – К.: КиевНИИТИ, 1986.
28. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» (21 травня 1997 р.). - http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_005.
29. Нагорна Л. Исторична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.Нагорна // К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 238 с.
30. Зерній Ю.О. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті / Зерній Ю.О. // Стратегічні пріоритети. - №4 (9). – 2008. – С. 35-43.

Аннотация: Римо-католическое храмостроение межвоенного периода (1921-1939) на Волыни представляет одно из воплощений национальной идеи и отражает процессы государственного строительства во Второй Польской Республике. На протяжении II-й пол. XX века это наследие остается недооцененным. Главной причиной преимущественно отрицательного отношения были обстоятельства общественно-политического и идеологического толка и, как следствие – отсутствие надлежащей оценки и охраны этих объектов со стороны государства. В статье рассмотрены три модели отношения к наследию римо-католического храмостроения в контексте формирования коллективной памяти общества в межвоенный, послевоенный периоды и в условиях независимой Украины. Первая из них - «вспоминание»- «память»-«забыть», вторая - «забыть», третья - «память»-«культурный диалог». Каждая из проанализированных моделей свидетельствует об определяющей роли в сохранении наследия римо-католического храмостроения двух комплиментарных факторов – «забытия» (разрушения) и «памяти» (сохранения, трансляции).

Ключевые слова: архитектура, костел, память, идентичность, Волынь

Annotation The destiny of the Roman Catholic sacral buildings of the interwar period in Volyn in the 20th and 21st centuries: constructing the memory models. Sacral architecture of the interwar Volyn was one of the realizations of the national idea and reflected the nation-building processes in the Second Rzech Pospolita. The formation of a new architectural layer became a symbol of socio-cultural and civilizational transformations, which took place in the region in the 1920s-30s. The integration of stylistically new objects into the existing urban environment meant transferring new social ideologemes and spiritual values and resulted in formation of a new symbolic system. The article deals with three attitude models concerning the Roman Catholic sacral building heritage in the context of social collective memory construction in the interwar and post-war periods as well as in the independent Ukraine. The first model is “recall - memory - oblivion”, the second one is “oblivion” and the third - “memory - cultural dialogue”. Each of the analyzed models shows the crucial role of two complementary factors - “oblivion” (destruction) and “memory” (preservation, transmission) in the preservation of Roman Catholic sacral architectural heritage.

Key words: Key words: architecture, Roman Catholic Church, memory, identity, Volyn.